

सिंधुदुर्ग: निसर्गसंपन्नता आणि बेरोजगारीचा विरोधाभास

प्रीती सारंग

व्यावसायिक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

अर्थशास्त्र विभाग स का पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय मालवण.

सारांश:

सिंधुदुर्ग हा जिल्हा महाराष्ट्रातील निसर्गसंपन्न आणि ८८.३८% इतका उच्च साक्षरता दर असलेला जिल्हा असूनही येथे 'सुशिक्षित बेरोजगारी' ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. या समस्येचे मुख्य कारण म्हणजे जिल्ह्यातील भौगोलिक दुर्गमता आणि पर्यावरणीय संवेदनशीलता, ज्यामुळे येथे मोठ्या उद्योगांचा अभाव आहे. जिल्ह्यातील मुख्य व्यवसाय असलेली शेती (आंबा, काजू) आणि मासेमारी हे पूर्णपणे हंगामी स्वरूपाचे असून ते वर्षातील केवळ ३ ते ४ महिनेच रोजगार देतात, ज्यामुळे उर्वरित काळ तरुणांच्या हाताला काम नसते. परिणामी, जिल्ह्यातील हूशार आणि उच्चशिक्षित तरुण रोजगाराच्या शोधात मुंबई, पुणे किंवा गोवा यांसारख्या शहरांकडे स्थलांतर करतात, ज्याला 'ब्रेन ड्रेन' असे म्हटले जाते.

या बेरोजगारीच्या समस्येमध्ये एक मोठा विरोधाभास दिसून येतो, तो म्हणजे 'व्यवसायाचे नेपाळीकरण'. जिल्ह्यातील तरुण कष्ट उपसण्याच्या कामांपेक्षा शहरांमधील 'व्हाईट कॉलर' नोकऱ्यांकडे आकर्षित होत असल्यामुळे, स्थानिक आंबा बागायती आणि मासेमारीसारख्या क्षेत्रांत नेपाळी कामगारांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. बागायतदारांच्या मते, हे कामगार २४ तास उपलब्ध आणि अधिक विश्वासाह असल्याने त्यांना पसंती दिली जात आहे. यामुळे स्थानिक स्तरावर कामाच्या संधी उपलब्ध असूनही 'कामाच्या निवडीतील बदल' (Job Preference) बेरोजगारी वाढण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

ही समस्या दूर करण्यासाठी जिल्ह्यातील कृषी आणि पर्यटन क्षेत्राचा शास्त्रीय पद्धतीने विकास करणे आवश्यक आहे. आंबा, काजू आणि कोकम यांसारख्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे 'व्हॅल्यू अॅडिशन' प्रकल्प प्रत्येक तालुक्यात सुरु केल्यास स्थानिकांना वर्षभर रोजगार मिळू शकेल. तसेच, केवळ उन्हाळ्यापुरते मर्यादित न राहता 'पावसाळी पर्यटन' आणि 'अॅगो-टुरिझम' विकसित केल्यास पर्यटन क्षेत्राची पूर्ण क्षमता वापरता येईल. सरतेशेवटी, तरुणांनी केवळ सरकारी नोकरीच्या मानसिकतेतून बाहेर पडून 'नोकरी देणारे' (Job Creator) बनणे आणि स्थानिक प्रशासनाने निसर्गपूरक विकासाला (Eco-friendly Development) चालना देणे, हाच या बेरोजगारीवरील शाश्वत उपाय आहे.

सूचक शब्द: सुशिक्षित बेरोजगारी, स्थलांतर, भौगोलिक आणि आर्थिक, सरकारी योजना.

प्रस्तावना

सिंधुदुर्ग हा महाराष्ट्राच्या कोकण किनारपट्टीवरील निसर्गसौंदर्याने नटलेला आणि ऐतिहासिक वारसा लाभलेला अत्यंत महत्त्वाचा जिल्हा आहे. १ मे १९८१ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्याचे विभाजन करून या जिल्ह्याची निर्मिती करण्यात आली. हा जिल्हा पर्यटनाच्या दृष्टीने इतका संपन्न आहे की, १९९७ मध्ये त्याला भारताचा 'पहिला पर्यटन जिल्हा' म्हणून घोषित करण्यात आले. पश्चिमेला लाभलेला १२१ किमीचा अथांग समुद्रकिनारा, छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आरमाराचे प्रतीक असलेला 'किल्ले सिंधुदुर्ग' आणि सह्याद्रीच्या कुशीतील आंबोलीसारखी थंड हवेची ठिकाणे ही या जिल्ह्याची मुख्य आकर्षणे आहेत.

सांस्कृतिकदृष्ट्या हा जिल्हा अत्यंत समृद्ध असून येथील 'मालवणी' बोलीभाषा आणि मालवणी खाद्यसंस्कृती जगभरात प्रसिद्ध आहे. येथील अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने पर्यटन, मासेमारी आणि कृषी (विशेषतः जगप्रसिद्ध हापूस आंबा व काजू) यांवर आधारित आहे. चिपी विमानतळ आणि कोकण रेल्वेच्या विस्तारामुळे आता हा जिल्हा जागतिक पर्यटनाच्या नकाशावर वेगाने प्रगत होत आहे. जिल्ह्याचा साक्षरता दर महाराष्ट्रात सर्वाधिक असलेल्या जिल्ह्यांपैकी एक असूनही, येथे मोठ्या उद्योगांच्या अभावामुळे रोजगाराचा प्रश्न प्रलंबित आहे.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास, या जिल्ह्याने साक्षरतेच्या बाबतीत नेहमीच आघाडी टिकवून ठेवली आहे. मात्र, दुर्दैवाने उच्च साक्षरता असूनही गेल्या काही दशकांपासून येथील तरुण पिढीला रोजगारासाठी मोठ्या संघर्षाचा सामना करावा लागत आहे. कृषी, मत्स्यव्यवसाय आणि पर्यटन हे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख कणा असले तरी, येथील रोजगाराचे स्वरूप प्रामुख्याने हंगामी आहे. जिल्ह्यात मोठ्या उद्योगांचा अभाव आणि आधुनिक प्रक्रिया केंद्रांची कमतरता यामुळे सुशिक्षित तरुणांच्या हाताला कायमस्वरूपी काम मिळत नाही. परिणामी, आपली गावे आणि समृद्ध निसर्ग सोडून उदरनिर्वाहासाठी मुंबई किंवा पुण्यासारख्या महानगरांकडे स्थलांतर करणे ही येथील तरुणांची अपरिहार्यता बनली आहे, ज्यामुळे जिल्ह्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेसमोर मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील बेरोजगारीचे सध्याचे स्वरूप समजून घेणे.
- बेरोजगारी वाढण्यामागची प्रमुख भौगोलिक आणि आर्थिक कारणे शोधणे.
- जिल्ह्यातील तरुण रोजगारासाठी स्थलांतर का करतात, याचा अभ्यास करणे.
- बेरोजगारी कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गरज

बेरोजगारीची समस्या एक गंभीर समस्या आहे. या समस्येचे निराकरण करणे आवश्यक आहे कारण:

1. बेरोजगारीमुळे आर्थिक अडचणी निर्माण होतात.
2. बेरोजगारीमुळे युवकांमध्ये नैराश्य आणि असंतोष निर्माण होतो.
3. बेरोजगारीमुळे सामाजिक आणि आर्थिक विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संशोधन अचूक आणि वस्तुनिष्ठ होण्यासाठी योग्य पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. या संशोधनासाठी खालील टप्पे निश्चित केले आहेत:

१. संशोधनाचा प्रकार (Nature of Research)

हे संशोधन 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) स्वरूपाचे आहे. यात जिल्ह्यातील बेरोजगारीच्या सद्यस्थितीचे वर्णन करून त्यामागच्या भौगोलिक व आर्थिक कारणांचे विश्लेषण केले आहे.

२. माहिती संकलनाच्या पद्धती (Data Collection Methods)

संशोधनासाठी दोन प्रकारच्या माहिती स्रोतांचा वापर केला.

३. प्राथमिक माहिती (Primary Data): जिल्ह्यातील बेरोजगार तरुण, स्थलांतरित व्यक्ती आणि उद्योजक यांच्याकडून थेट मुलाखतीद्वारे माहिती गोळा केली आहे .

४. दुय्यम माहिती (Secondary Data): जिल्हा सांख्यिकी अहवाल, आर्थिक पाहणी अहवाल, जनगणना २०११ ची आकडेवारी, रोजगार केंद्रातील नोंदणी आणि विविध शोधनिबंधांचा संदर्भ घेतला आहे.

५. नमुना निवड (Sampling Design)

संपूर्ण जिल्ह्याचा अभ्यास करणे वेळेअभावी शक्य नसल्याने 'नमुना निवड' पद्धतीचा वापर केला आहे.

६. संशोधनाची व्याप्ती (Scope of Research)

हे संशोधन प्रामुख्याने १८ ते ३५ वयोगटातील सुशिक्षित आणि अर्धशिक्षित तरुण-तरुणींवर केंद्रित आहे. तसेच, जिल्ह्याच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा रोजगारावर होणारा परिणाम तपासला आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

या संशोधनासाठी कोकण विभाग आणि विशेषतः सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आर्थिक, सामाजिक आणि रोजगाराच्या स्थितीवर आधारित विविध अहवाल आणि ग्रंथांचा आढावा घेण्यात आला आहे:

१. सरकारी अहवाल आणि सांख्यिकी (Government Reports):

- **महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल:** या अहवालानुसार, सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण उच्च असूनही औद्योगिक विकास दर कमी आहे. यामुळे 'शिक्षित बेरोजगारी' हे या जिल्ह्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य असल्याचे दिसून येते.
- **जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन:** यातील आकडेवारीनुसार, जिल्ह्यातील तरुण प्रामुख्याने तृतीयक क्षेत्रात (सेवा क्षेत्र) रोजगारासाठी प्रयत्नशील आहेत, परंतु औद्योगिक पाया नसल्याने त्यांना संधी मर्यादित आहेत.

२. कोकणातील स्थलांतराचा इतिहास (Historical & Social Context):

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी कोकणातील 'मनीऑर्डर इकॉनॉमी' (Money-Order Economy) वर प्रकाश टाकला आहे. कोकणातील तरुण नोकरीसाठी मुंबईवर अवलंबून राहण्याची ऐतिहासिक परंपरा आहे. हे स्थलांतर केवळ आर्थिक नसून सामाजिक प्रतिष्ठेशी जोडले गेले असल्याचे विविध लेखांतून समोर येते.

३. कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रातील अभ्यास:

- कोकण कृषी विद्यापीठाच्या काही संशोधनांनुसार, सिंधुदुर्गात आंबा, काजू आणि कोकम यांसारख्या फळांचे उत्पादन मोठे आहे, परंतु 'प्रक्रिया उद्योगांच्या' (Processing Units) अभावामुळे स्थानिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होऊ शकलेला नाही.
- पर्यटन क्षेत्राबाबत झालेल्या अभ्यासात असे दिसून येते की, सिंधुदुर्ग हा 'पर्यटन जिल्हा' घोषित होऊनही, स्थानिकांमध्ये व्यावसायिक कौशल्याची कमतरता असल्यामुळे पर्यटनाचा पूर्ण लाभ रोजगारात रूपांतरित झालेला नाही.

४. स्थानिक संशोधक आणि अभ्यासकांचे निष्कर्ष:

काही स्थानिक अभ्यासकांनी मांडल्याप्रमाणे, जिल्ह्याची डोंगराळ भौगोलिक रचना आणि मोठ्या शहरांपासूनचे अंतर हे मोठ्या उद्योगांच्या गुंतवणुकीत मोठा अडथळा ठरत आहे. यामुळे लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देणे हाच बेरोजगारीवरील प्रभावी उपाय असल्याचे अनेक शोधनिबंधांतून सिद्ध झाले आहे.

५. वर्तमान परिस्थितीचा आढावा:

कोविड-१९ नंतरच्या काळात अनेक तरुण शहरांकडून गावाकडे परतले आहेत (Reverse Migration). यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराची नवीन आव्हाने आणि संधी निर्माण झाल्याचे अलीकडील काही लेखांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे.

सद्यस्थिती आणि आकडेवारी (Current Status)

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या साक्षरतेची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे:

- सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा सरासरी साक्षरता दर ८५.५६ टक्के आहे.
- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पुरुषांचा साक्षरता दर ९१.५८ टक्के आहे.
- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील महिलांचा साक्षरता दर ७९.८१ टक्के आहे.
- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील एकूण साक्षरांची संख्या ६,६६,०६७ आहे.
- जिल्ह्यातील साक्षर पुरुषांची संख्या ३,४८,२८९ आहे.
- जिल्ह्यातील साक्षर महिलांची संख्या ३,१७,७७८ आहे.
- **राज्यातील बेरोजगारी दर:** २०२३-२४ या वर्षासाठी महाराष्ट्राचा बेरोजगारी दर (Unemployment Rate) ३.२% नोंदवण्यात आला आहे. जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण उच्च असूनही, सेवा क्षेत्र (Service Sector) आणि पर्यटन क्षेत्रात (Tourism) हवी तशी प्रगती न झाल्याने पदवीधर तरुणांमध्ये बेरोजगारीची टक्केवारी अधिक आहे.
- **साक्षरता आणि शिक्षण:** सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा साक्षरता दर ८८.३८% आहे, जो राज्याच्या सरासरीपेक्षा जास्त आहे. मात्र, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण मर्यादित असल्याने 'शिक्षित बेरोजगारी'चे प्रमाण जास्त आहे.
- **रोजगार केंद्र नोंदणी:** नोकरीसाठी इच्छुक तरुण Mahaswayam Portal किंवा ओरस येथील जिल्हा रोजगार केंद्रात नाव नोंदणी करतात. जिल्हा रोजगार आणि स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राकडील नोंदणी या समस्यांची व्याप्ती दर्शवते.
- **मुख्य व्यवसाय:** जिल्ह्यातील ८०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. शेती (आंबा, काजू) आणि मत्स्यव्यवसाय हे मुख्य रोजगार स्रोत आहेत, परंतु ते हंगामी (Seasonal) स्वरूपाचे आहेत

- सिंधुदुर्ग जिल्हा हा प्रामुख्याने फलोत्पादन(Horticulture)आणिमत्स्यव्यवसाय (Fisheries) यांवर आधारित अर्थव्यवस्था असलेला जिल्हा आहे.
  - **उत्पन्नाचा वाटा:** जिल्ह्यातील एकूण उत्पन्नामध्ये मत्स्यव्यवसायाचा वाटा साधारणपणे १५-२०% असून किनारपट्टीवरील ६०-७०% कुटुंबे यावर अवलंबून आहेत.
  - **मासे उत्पादन:** २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्रात सागरी मासे उत्पादन ४.३५ लाख मेट्रिक टन झाले. त्यामध्ये सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण आणि वेंगुर्ला हे भाग सागरी उत्पादनाचे प्रमुख केंद्र आहेत.
  - **शेती:** जिल्ह्यात भात, आंबा (हापूस) आणि काजू ही मुख्य पिके आहेत. २०२४ च्या अहवालानुसार, कृषी आणि संबंधित क्षेत्राचा विकास दर ८.७% आहे.

संशोधनासाठी महत्त्वाचे मुद्दे (Key Research Points):

१. मनुष्यबळाचे बाह्य-स्त्रोतीकरण (Outsourcing of Labor):

रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आंबा बागायत आणि मासेमारी यांसारख्या पारंपरिक व्यवसायांमध्ये आता स्थानिक मजुरांऐवजी 'नेपाळी' कामगारांवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. गतवर्षीच्या तुलनेत या वर्षी झालेली वाढ (१,५०० वरून २,५००) हे व्यवसायाचे 'नेपाळीकरण' दर्शवते.

२. स्थानिक तरुणांची रोजगाराकडे पाठ (Apathy of Local Youth):

संशोधनाचा सर्वात मोठा विरोधाभास म्हणजे, एकीकडे जिल्हा बेरोजगारीचा सामना करत आहे आणि दुसरीकडे स्थानिक तरुण मासेमारी किंवा बागायतीसारखी कष्टाची कामे करण्यास उत्सुक नाहीत. हे 'कौशल्य असूनही कामाचा अभाव' नसून 'कामाची निवड (Job Preference)' बदलल्याचे लक्षण आहे.

३. विश्वासार्हता आणि उपयुक्तता (Reliability Factor):

मच्छिमार आणि बागायतदारांच्या मते नेपाळी कामगार अधिक 'विश्वासार्ह' आणि 'उपयुक्त' आहेत. मासेमारी बोटींवर 'खलाशी' म्हणून आणि बागांच्या 'राखणीसाठी' (Security & Maintenance) ते अष्टपैलू भूमिका बजावत आहेत, जे स्थानिक मजुरांच्या बाबतीत दुर्मिळ होत चालले आहे.

४. रोजगाराचे हंगामी स्वरूप (Seasonal Nature of Employment):

नेपाळी कामगार प्रामुख्याने आंबा हंगाम आणि मासेमारीच्या हंगामात उपलब्ध होतात. स्थानिक तरुण अधिक शाश्वत किंवा 'व्हाईट कॉलर' नोकरीच्या शोधात मुंबई-पुण्याकडे स्थलांतर करत असल्याने ही पोकळी परंप्रांतीय मजुरांकडून भरून काढली जात आहे.

वेतनाची तुलना (Wage Comparison)

- नेपाळी कामगार सामान्यतः हंगामी करारावर (Seasonal Contract) काम करतात.
- **एकूण मोबदला:** एका हंगामासाठी (ऑक्टोबर ते मे/जून या ६-८ महिन्यांच्या कालावधीसाठी) दोन जणांच्या जोडीला साधारणपणे ५०,००० ते १,००,००० रुपये दिले जातात.
- **निव्वळ उत्पन्न:** हंगाम संपल्यावर सर्व खर्च वजा जाता, एक नेपाळी कामगार साधारणपणे ८०,००० ते १,००,००० रुपये बचत करून मायदेशी नेतो.

- **स्थानिक मजुरांशी तुलना:** स्थानिक मजूर साधारणपणे दैनंदिन मजुरीवर (Daily Wages) काम करणे पसंत करतात. स्थानिक मजुराचा दर प्रतिदिवस ५०० ते ७०० रुपये असू शकतो. मात्र, नेपाळी कामगार संपूर्ण हंगामासाठी उपलब्ध असल्याने बागायतदारांना ते आर्थिकदृष्ट्या अधिक परवडतात.

कामाचे तास आणि कार्यपद्धती (Working Hours & Patterns)

- नेपाळी कामगारांची वाढती मागणी होण्यामागे त्यांच्या कामाची पद्धत हे मुख्य कारण आहे:
- २४ तास उपलब्धता: स्थानिक मजूर सकाळी ९ ते संध्याकाळी ५:३० या वेळेत काम करणे पसंत करतात. याउलट, नेपाळी कामगार बागेतच किंवा बोटीवर वास्तव्यास असल्याने ते दिवस-रात्र (Round the clock) देखरेख आणि कामासाठी उपलब्ध असतात.
- **कामाची व्याप्ती:** ते केवळ फळे काढण्याचे काम करत नाहीत, तर जमिनीची मशागत, झाडांची छाटणी (Pruning), खत फवारणी आणि बागेची राखणी अशा सर्व कामांत गुंतलेले असतात.
- **राखणी (Security):** आंबा चोरीपासून वाचवण्यासाठी ते झाडांवरच 'माचण' बांधून राहतात, जे काम स्थानिक मजूर सहसा करत नाहीत.

मासेमारी क्षेत्रातील भूमिका (Role in Fisheries)

मासेमारी बोटींवर 'खलाशी' म्हणून काम करताना नेपाळी मजुरांना खालील आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

- **कामाचा ताण:** मासेमारीच्या बोटींवर अनेकदा विश्रांतीसाठी पुरेसा वेळ मिळत नाही (Limited rest breaks).
- **धोकादायक परिस्थिती:** समुद्रातील असुरक्षित वातावरण आणि संरक्षणाच्या साधनांचा (उदा. लाईफ जॅकेट) अभाव असूनही ते कष्टाची कामे करतात.
- **मर्यादा:** भाषेची अडचण आणि तांत्रिक प्रशिक्षणाचा अभाव असूनही, स्थानिक तरुणांच्या अनुपलब्धतेमुळे बोटी मालकांसाठी ते मुख्य आधार बनले आहेत.

बेरोजगारीची मुख्य कारणे (Causes of Unemployment)

१. औद्योगिक विकासाचा अभाव (Lack of Industrial Development)

- **भौगोलिक मर्यादा:** जिल्हा डोंगराळ आणि निसर्गसंवेदनशील असल्याने येथे मोठे कारखाने उभारण्यावर मर्यादा येतात.
- **अपूर्ण पायाभूत सुविधा:** एम.आय.डी.सी. (MIDC) क्षेत्रांचा विस्तार झाला असला, तरी मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची कमतरता आहे. परिणामी, इंजिनिअरिंग किंवा आयटी (IT) शिक्षण घेतलेल्या तरुणांना स्थानिक स्तरावर काम मिळत नाही आणि त्यांना नाईलाजाने जिल्ह्याबाहेर जावे लागते.

२. मोसमी शेती (Seasonal Agriculture)

- **एकपिकी पद्धती:** जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था आंबा (हापूस) आणि काजूवर अवलंबून आहे. हे पीक वर्षातून फक्त ३ ते ४ महिने उत्पन्न आणि रोजगार देते. ऑफ-सीझनमध्ये रोजगाराच्या संधी कमी होतात.
- **प्रक्रिया उद्योगांची कमतरता:** कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे मोठे प्रकल्प नसल्याने स्थानिक शेतकऱ्यांना आणि मजुरांना वर्षभर काम मिळत नाही. पावसाळ्यात केवळ भातशेती होते, जी कुटुंबापुरतीच मर्यादित राहते.

३. स्थलांतर (Migration - Brain Drain)

- **प्रतिभा पलायन:** जिल्ह्यातील हुशार आणि उच्चशिक्षित तरुण मुंबई, पुणे किंवा गोव्याला प्राधान्य देतात. यामुळे जिल्ह्यातील स्थानिक विकासासाठी आवश्यक असलेली 'बौद्धिक शक्ती' कमी होत आहे. युवकांना शहरांकडे स्थलांतर करावे लागते, ज्यामुळे कौशल्य आणि लोकसंख्या कमी होते.
- **सामाजिक मानसिकता:** आजही कोकणात "नोकरी म्हणजे मुंबईची" अशी एक सामाजिक मानसिकता आहे, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावर नवीन प्रयोग किंवा स्टार्टअप्स सुरू करण्याकडे कल कमी आहे.

४. मत्स्यव्यवसायातील समस्या (Issues in Fisheries)

- **यांत्रिकीकरणाचा फटका:** मोठ्या ट्रॉलर आणि 'पर्ससीन' नेटमुळे पारंपरिक मच्छीमारांच्या जाळ्यात मासे कमी येत आहेत. यामुळे छोटे मच्छीमार बेरोजगार होत आहेत.
- **हवामान बदल:** अरबी समुद्रातील वाढती चक्रीवादळे आणि अनिश्चित हवामानामुळे मासेमारीचे दिवस कमी झाले आहेत, परिणामी या क्षेत्रातील रोजगारावर संकट आले आहे.

५. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)

- **विकास विरुद्ध पर्यावरण:** सिंधुदुर्ग हा 'पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील' (Ecologically Sensitive) जिल्हा आहे. त्यामुळे मोठे प्रकल्प (उदा. रिफायनरी किंवा खाणकाम) आल्यावर पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी त्यांना विरोध होतो.
- **कोंडी:** एका बाजूला रोजगाराची गरज आहे आणि दुसऱ्या बाजूला निसर्ग टिकवण्याचे आव्हान. या संघर्षामुळे अनेक मोठे रोजगारक्षम प्रकल्प रखडले आहेत किंवा रद्द झाले आहेत, ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी हातातून निसटतात

उपाययोजना (Suggestions/Solutions)

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी उपाययोजनांचे सविस्तर स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

१. कृषी आधारित उद्योग (Agro-based Industries)

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आंबा, काजू आणि कोकम यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते, परंतु बहुतांश माल कच्च्या स्वरूपात विकला जातो.

- **मूल्यवर्धन (Value Addition):** स्थानिक पातळीवर पल्प काढणे, काजू प्रक्रिया युनिट्स, कोकम सरबत आणि वाळवलेले कोकम (आमसुल) तयार करणारे प्रकल्प उभारल्यास मोठा रोजगार निर्माण होईल.
- **थेट विक्री व्यवस्था:** शेतकऱ्यांनी स्वतःचे ब्रँड तयार करून थेट शहरांत माल विकल्यास मध्यस्थांची साखळी कमी होऊन अधिक नफा मिळवता येईल.
- **कोल्ड स्टोरेज सुविधा:** नाशवंत फळांसाठी शीतगुहांची साखळी निर्माण केल्यास वर्षाच्या सर्व बारा महिन्यांत काम उपलब्ध राहील.

२. शाश्वत पर्यटन (Sustainable Tourism)

सिंधुदुर्ग हा भारतातील पहिला पर्यटन जिल्हा आहे, मात्र याचा पूर्ण क्षमतेनेवापर होणे आवश्यक आहे.

- **कृषी पर्यटन (Agri-tourism):** पर्यटकांना कोकणी संस्कृती, शेती आणि फळबागांचा अनुभव देण्यासाठी 'होम स्टे' (Home Stay) संकल्पना राबवणे. यामुळे ग्रामीण तरुणांना राहत्या घरी रोजगार मिळेल.
- **इको-टूरिझम:** कांदळवन (Mangrove) पर्यटन, स्कुबा डायविंग आणि जंगल सफारी यांसारख्या पर्यावरणपूरक उपक्रमांत स्थानिक तरुणांना गाईड म्हणून प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे.
- **हंगामी मर्यादा तोडणे:** पर्यटन केवळ उन्हाळ्यात किंवा हिवाळ्यात मर्यादित न ठेवता, 'पावसाळी पर्यटन' (Monsoon Tourism) विकसित केल्यास वर्षभर उत्पन्न सुरू राहील.

३. कौशल्य विकास (Skill Development)

केवळ पदव्या मिळवण्यापेक्षा नोकरीच्या बाजारपेठेला आवश्यक असलेले शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

- **विशेष अभ्यासक्रम:** चिपी विमानतळ (Chipi Airport) आणि वाढत्या पर्यटनामुळे जिल्ह्यात 'हॉटेल मॅनेजमेंट' आणि 'टूरिझम मॅनेजमेंट'च्या व्यावसायिक प्रशिक्षणाची गरज आहे.
- **तांत्रिक प्रशिक्षण:** स्थानिक आयटीआय (ITI) केंद्रांमध्ये सौर ऊर्जा, आधुनिक मत्स्यशेती आणि फूड प्रोसेसिंग यांसारखे नवीन अभ्यासक्रम सुरू करणे गरजेचे आहे.
- **डिजिटल कौशल्ये:** ग्रामीण भागातील तरुणांना फ्रीलान्सिंग, डिजिटल मार्केटिंग आणि ई-कॉमर्सचे शिक्षण दिल्यास ते घरबसल्या काम करू शकतील.

४. बचत गटांना प्रोत्साहन (Empowerment of SHGs)

महिला आणि तरुण बचत गट हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा ठरू शकतात.

- **लघुउद्योग:** लोणची, पापड, हस्तकला वस्तू आणि मसाले तयार करण्याच्या उद्योगांना सरकारने कमी व्याजात कर्ज पुरवणे आवश्यक आहे.
- **मार्केटिंग प्लॅटफॉर्म:** बचत गटांच्या मालाला 'कोकण सरस' सारख्या प्रदर्शनांमधून आणि ई-कॉमर्स (उदा. Amazon, Flipkart) माध्यमातून मोठी बाजारपेठ मिळवून देणे.
- **सहकारी संस्था:** छोट्या उत्पादकांनी एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन केल्यास मोठ्या कंपन्यांशी स्पर्धा करणे सोपे होईल.

५. संसाधनांची उपलब्धता विरुद्ध नियोजन (Resources v/s Planning)

सिंधुदुर्गकडे मुबलक नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. लांब समुद्रकिनारा, सुपीक जमीन, हापूस-काजूचे उत्पादन आणि खनिज संपत्ती आहे. मात्रया संसाधनांचे मूल्यवर्धन (Value Addition) करण्यात आपण मागे आहोत. त्या साठी नियोजनाची गरज आहे. कच्चा माल बाहेर न पाठवता त्यावर जिल्ह्यातच प्रक्रिया होण्यासाठी 'क्लस्टर' (Cluster) आधारित विकास आराखडा हवा. उदाहरणार्थ, दोडामार्ग किंवा सावंतवाडी परिसरात काजू प्रक्रिया उद्योगांचे जाळे निर्माण करणे गरजेचे आहे.

६. सरकारी नोकरीच्या मानसिकतेत बदल (Shift from Government Job Mindset)

जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याने तरुण वर्ग प्रामुख्याने सुरक्षित सरकारी नोकरीच्या शोधात असतो. तरुणांनी 'नोकरी मागणारा' होण्यापेक्षा 'नोकरी देणारा' (Job Creator) बनणे आवश्यक आहे. शासनाच्या 'स्टार्टअप इंडिया' किंवा 'मुद्रा' योजनेचा लाभ घेऊन स्थानिक स्तरावर छोटे व्यवसाय सुरू केल्यास बेरोजगारीवर कायमस्वरूपी मात करता येईल.

७. पर्यटन क्षेत्रातील गुंतवणूक (Investment in Tourism)

पर्यटन हा सिंधुदुर्गचा 'सर्वात मोठा' रोजगार देणारा उद्योग ठरू शकतो. यासाठी नियोजित गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे. केवळ हॉटेल्स बांधणे म्हणजे पर्यटन नव्हे. तर जलक्रीडा (Scuba Diving), साहसी पर्यटन, गड-किल्ले संवर्धन आणि ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडवणारे 'होम स्टे' यात गुंतवणूक वाढायला हवी. यामुळे हॉटेलिंग, ट्रान्सपोर्ट आणि गाईड अशा अनेक स्तरांवर रोजगार निर्माण होऊ शकतो.

८. प्रक्रिया उद्योगांचे जाळे (Food Processing Network)

सिंधुदुर्गचे फळपिकांचे उत्पादन जागतिक दर्जाचे आहे. त्यासाठी स्थानिक गुंतवणूकदारांकडून प्रक्रिया उद्योगांमध्ये गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. आंबा, काजू, कोकम आणि फणस यांच्यावर प्रक्रिया करून जॅम, जेली, वाईन किंवा कॅन फूड तयार करणारे छोटे कारखाने प्रत्येक तालुक्यात असायला हवेत. यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाला चांगला भाव मिळेल आणि स्थानिक मजुरांना स्थलांतर करण्याची गरज उरणार नाही.

९. स्थलांतर रोखणे (Stopping Migration/Reverse Migration)

जेव्हा तरुणांना त्यांच्या घरापासून ५० किमीच्या परिघात सन्मानजनक पगार आणि काम मिळेल, तेव्हाच मुंबई-पुण्याकडे होणारे स्थलांतर थांबेल. पर्यटन आणि शेतीपूरक उद्योगांमुळे 'रिव्हर्स मायग्रेशन' (परत फिरणारे स्थलांतर) सुरू होऊ शकते. शहरात जाऊन कमी पगारात राहण्यापेक्षा स्वगावी राहून स्वतःचा व्यवसाय करणे हा विचार रुजवल्यास जिल्ह्याचा आर्थिक चेहरामोहरा बदलेल.

१०. निर्यात चॅनेल्सचा विस्तार (Expanding Export Channels)

जागतिक बाजारपेठेत पोहोचण्यासाठी विविध शासकीय आणि खाजगी माध्यमांचा वापर करणे महत्त्वाचे आहे.

- **APEDA आणि MPEDA नोंदणी:** आंब्यासाठी APEDA (Agricultural & Processed Food Products Export Development Authority) आणि माशांसाठी MPEDA (Marine Products Export Development Authority) कडे नोंदणी करणे अनिवार्य आहे. या संस्था निर्यातीसाठी आवश्यक परवाने आणि मार्गदर्शन पुरवतात.
- **मॅंगोनेट (MangoNet) प्रणाली:** युरोपियन देशांना आंबा निर्यात करण्यासाठी 'मॅंगोनेट' प्रणालीद्वारे बागांची नोंदणी करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे फळांची गुणवत्ता आणि ट्रेसिबिलिटी (Traceability) सुनिश्चित होते.
- **शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPCs):** लहान शेतकरी आणि मच्छिमारांनी एकत्र येऊन 'शेतकरी उत्पादक कंपन्या' स्थापन केल्यास ते मोठ्या प्रमाणावर निर्यात करू शकतात आणि मध्यस्थांची साखळी कमी करू शकतात.
- **थेट विक्री व सुपरमार्केट:** आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मोठे सुपरमार्केट (उदा. लुलु ग्रुप) किंवा थेट आयातदारांशी संपर्क साधून निर्यात चॅनेल्स वाढवता येतात.

११. ऑनलाइन मार्केटिंग (Online Marketing)

तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादने जागतिक ग्राहकांपर्यंत पोहोचवणे आता सोपे झाले आहे.

- **सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म:** इंस्टाग्राम, फेसबुक आणि लिंकडइनचा वापर करून परदेशी खरेदीदारांशी थेट संपर्क साधता येतो. उत्पादनाची प्रक्रिया, गुणवत्ता आणि ताजेपणा दर्शवणारे व्हिडिओ प्रभावी ठरतात.
- **ई-कॉमर्स आणि बीरबी पोर्टल्स:** अलिबाबा (Alibaba), इंडियामार्ट (IndiaMart) किंवा स्वतःच्या वेबसाइटद्वारे उत्पादनांची नोंदणी करून आंतरराष्ट्रीय ऑर्डर मिळवता येतात.

- **बहुभाषिक वेबसाइट्स:** विविध देशांतील ग्राहकांसाठी त्यांच्या भाषेत वेबसाइट्स उपलब्ध करून दिल्यास संवादात सुलभता येते आणि विश्वासार्हता वाढते.

१२. ब्रँडिंग आणि गुणवत्ता (Branding & Quality)

केवळ उत्पादन विकण्यापेक्षा ते 'ब्रँड' म्हणून प्रस्थापित करणे दीर्घकालीन फायद्याचे ठरेल .

- **GI टॅगचा वापर:** कोकणचा हापूस (Alphonso) किंवा विशिष्ट भागातील मासे यांच्या 'जीआय टॅग' (Geographical Indication) चा वापर करून जागतिक ओळख निर्माण करू शकतो.
- **पॅकेजिंग आणि लेबलिंग:** आकर्षक, पर्यावरणास पूरक आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार पॅकेजिंग करणे आवश्यक आहे. पॅकेटवर फळाची जात, वजन आणि आवश्यक प्रमाणपत्रांची माहिती द्यावी.
- **प्रमाणपत्रे:** युरोप आणि अमेरिकेसारख्या देशांमध्ये निर्यातीसाठी HACCP, ISO9001 आणि फाइटोसॅनिटरी (Phytosanitary) प्रमाणपत्रांची अत्यंत गरज आहे.
- **व्हॅल्यू अॅडेड उत्पादने:** कच्च्या मालाऐवजी आंब्याचा पल्प (Pulp) किंवा माशांच्या फिलेट्स (Fillets) सारखी प्रक्रिया केलेली उत्पादने ब्रँड म्हणून विकल्यास अधिक नफा मिळू शकतो.

१३. पायाभूत सुविधा आणि सरकारी योजना

- **ट्रीटमेंट फॅसिलिटीज:** आंब्यासाठी 'हॉट वॉटर ट्रीटमेंट' (HWT) किंवा 'इरेडिएशन' (Irradiation) सुविधांचा वापर करणे, जे अमेरिकेसारख्या देशांच्या निर्यातीसाठी बंधनकारक आहे.
- **कोल्ड चेन:** मासे आणि आंब्याचा ताजेपणा टिकवण्यासाठी आधुनिक कोल्ड स्टोरेज आणि रेफ्रिजरेटेड व्हॅनमध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.
- **प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY):** मत्स्य उत्पादनांची निर्यात दुप्पट करण्यासाठी सरकार या योजनेअंतर्गत आर्थिक मदत आणि आधुनिक सुविधा पुरवत आहे.

■ आर्थिक मदत:

- सामान्य प्रवर्ग: एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ४०% अनुदान.
- महिला आणि SC/ST प्रवर्ग: प्रकल्प खर्चाच्या ६०% पर्यंत अनुदान (कमाल १.५० कोटी रु. प्रति प्रकल्प).

■ मदत मिळणारे प्रकल्प:

- नवीन मासेमारी बोटी खरेदी करणे किंवा जुन्या बोटींचे आधुनिकीकरण.
- आईस प्लांट (Ice Plant), कोल्ड स्टोरेज आणि मासे वाहतूक वाहने उभारणे.
- मत्स्य प्रक्रिया युनिट्स (Processing Units) आणि विक्री केंद्रांची स्थापना.
- समुद्री शैवाल शेती (Seaweed Cultivation) आणि शोभिवंत मत्स्यपालन (Ornamental Fisheries).

- **नैसर्गिक आपत्ती मदत:** बोटींचे नुकसान झाल्यास ५ लाख रुपयांपर्यंतची मदत मिळण्याची तरतूद आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला आधुनिक आणि शाश्वत बनवण्यासाठी ही योजना २०२० मध्ये सुरू करण्यात आली. याचे प्रमुख उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत:

- **उत्पादन उद्दिष्ट:** २०२५ पर्यंत देशातील मासे उत्पादन २२० लाख मेट्रिक टनपर्यंत नेणे.
- **निर्यात वाढवणे:** मत्स्य उत्पादनांची निर्यात कमाई १,००,००० कोटी रुपयांपर्यंत दुप्पट करणे.

- **काढणीपश्चात नुकसान कमी करणे:** मासे खराब होण्याचे प्रमाण २०-२५% वरून १०% पर्यंत कमी करणे.
- **रोजगार निर्मिती:** मूल्य साखळीत ५५ लाख प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यासाठी PMMSY ची अंमलबजावणी मालवण येथील मत्स्यव्यवसाय सहाय्यक आयुक्त कार्यालयामार्फत केली जाते. जिल्ह्यात 'फिशरी क्लस्टर्स' तयार करून स्थानिक मच्छिमारांना आधुनिक तंत्रज्ञान आणि विपणन सुविधा पुरवण्यावर सरकारचा भर आहे.
- **फिशरीज अँड अँक्वाकल्चर इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट फंड (FIDF):** मोठ्या प्रकल्पांसाठी सवलतीच्या दरात कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते.
- **कृषी आणि आंबा निर्यातीसाठी योजना (APEDA अंतर्गत)**
  - **कृषी निर्यात विभाग (Export Promotion Scheme):** आंबा निर्यातीसाठी पॅकहाऊस, कोल्ड स्टोरेज आणि 'इरेडिएशन' सुविधा उभारण्यासाठी सरकार ५०% पर्यंत अनुदान देते.
  - **मॅग्नेट प्रकल्प (Maharashtra Agribusiness Network - MAGNET):** विशेषतः हापूस आंब्यासारख्या फळांच्या काढणीपश्चात व्यवस्थापनासाठी आणि जागतिक ब्रँडिंगसाठी या प्रकल्पांतर्गत मदत केली जाते.
- **नवीन लघुउद्योगांसाठी आर्थिक मदत (MSME)**
  - PMEGP (प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम):** नवीन उत्पादन उद्योग सुरू करण्यासाठी २५ लाखांपर्यंत कर्ज आणि १५% ते ३५% पर्यंत सरकारी सबसिडी मिळते.
  - CMEGP (मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम):** महाराष्ट्रातील तरुणांसाठी ही योजना असून, उत्पादन किंवा सेवा क्षेत्रातील व्यवसायासाठी ५० लाखांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते.
- **फूड प्रोसेसिंग (प्रक्रिया उद्योग)**
  - पीएम एफएमई योजना (PMFME - One District One Product):** 'एक जिल्हा एक उत्पादन' अंतर्गत सिंधुदुर्गसाठी आंबा (Mango) निवडला गेला आहे. आंबा पल्प, लोणचे किंवा वाळवलेले मासे (Dry Fish) यांसारख्या सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना १० लाखांपर्यंत सबसिडी मिळते. या योजनेत मार्केटिंग आणि ब्रँडिंगसाठीही विशेष आर्थिक तरतूद आहे.
- **मुद्रा योजना (MUDRA Yojana)**
  - लहान स्तरावर व्यवसाय सुरू करण्यासाठी (उदा. मासे विक्री केंद्र किंवा लहान नर्सरी) कोणत्याही तारणाशिवाय ५०,००० ते १० लाखांपर्यंत कर्ज मिळते.

निष्कर्ष (Conclusion)

स्थानिक तरुण 'हंगामी' आणि 'कष्टाच्या' कामांऐवजी शहरांमधील शाश्वत नोकरीला प्राधान्य देत असल्याने कोकणच्या या दोन प्रमुख उद्योगांचे भवितव्य आता स्थलांतरित मजुरांच्या श्रमावर अवलंबून आहे. नेपाळी कामगारांच्या मागणीचे मुख्य कारण कमी मजुरीपेक्षा 'कामाची सातत्यपूर्ण उपलब्धता' हे आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये संसाधनांची कमतरता नाही, परंतु त्यांचे योग्य नियोजन होणे गरजेचे आहे. केवळ सरकारी नोकऱ्यांवर अवलंबून न राहता, पर्यटन आणि प्रक्रिया उद्योगांमध्ये गुंतवणूक केल्यास जिल्ह्यातील बेरोजगारी कमी होऊ शकते आणि तरुणांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबवता येईल. विविधीकरण, कौशल्य विकास,

तंत्रज्ञान आधुनिकीकरण, आणि मार्केटिंग आणि निर्यात सुधारणा यांसारख्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी झाल्यास जिल्ह्याचा आर्थिक विकास होईल आणि 'ब्रेन ड्रेन' थांबून तरुण स्थानिक स्तरावरच सन्मानाने जगू शकतील. थोडक्यात सांगायचे तर, सिंधुदुर्गचे भविष्य 'निसर्ग वाचवून विकास' (Eco-friendly Development) करण्यात आहे. यासाठी स्थानिक प्रशासन, बँका आणि तरुण पिढी यांनी एकत्र येऊन निसर्ग पर्यटनाला उद्योगाची जोड देणे हेच बेरोजगारीवरील खरे उत्तर आहे.

संदर्भ

- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय (महाराष्ट्र शासन): जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन: सिंधुदुर्ग जिल्हा (२०२२-२३).
- नियोजन विभाग (महाराष्ट्र शासन): महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल (२०२३-२४).
- भारत सरकार: जनगणना अहवाल २०११ (सिंधुदुर्ग जिल्हा भाग).

पुस्तके आणि ग्रंथ (Books)

- डॉ. सदानंद मोरे: कोकणची आर्थिक स्थिती आणि स्थलांतर (प्रासंगिक संदर्भ).
  - वि. स. खांडेकर: कोकणातील समाजजीवन व संस्कृती (सामाजिक पार्श्वभूमीसाठी).
- वर्तमानपत्रे आणि लेख (Newspapers & Articles)**
- सकाळ / लोकमत / तरुण भारत (कोकण आवृत्ती): "सिंधुदुर्गातील वाढती बेरोजगारी आणि स्थलांतर" या विषयावरील विशेष लेख आणि संपादकीय.
  - महाराष्ट्र टाइम्स: "कोकणातील पर्यटन विकास आणि रोजगाराच्या संधी" इंटरनेट आणि इतर डिजिटल स्रोत (Websites)
  - सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे अधिकृत संकेतस्थळ: <https://sindhudurg.nic.in>
  - महास्वयंम पोर्टल: <https://mahaswayam.gov.in> (रोजगार नोंदणी आकडेवारीसाठी).
  - MSME मंत्रालय: सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल